

Ставка на власні сили

Немає в Україні таких шкіл, вузів, спеціальних курсів, де б навчали, як керувати державою. Немає їх і в країнах розвинених, з давніми демократичними традиціями. Але там, на відміну від нас, є сформована десятиліттями, а то й віками політична система, в якій, щоб претендувати на керівництво суспільством, провідні партії заздалегідь і тривалий час готують, виховують, гартують своїх лідерів. Тих, кому в разі партійної перемоги на виборах довіряють кермо управління державою.

Україна не мала такої системи. Як не мала і самої державності. І тільки тепер, на сьомому році незалежності, наше суспільство зробило неспівимий і, на жаль, малопереконливий крок до часткових виборів у парламент на багатопартійній основі.

І, мабуть, була своя закономірність у тому, що переможцем других всенародних виборів Президента України став вихованець найбільшого в державі за обсягами і складністю виробництва і найпередовішого за технічним рівнем Південного машинобудівного заводу і КБ "Південне". Переміг кандидат, який спирався не на підтримку могутньої партії (такої у 1994 році в Україні не було, немає й сьогодні), а на досвід, традиції, діяльність кращого в країні трудового колективу, де в людях цінували конкретні діла, сміливі ідеї, нешаблонні рішення, відверті судження, людську порядність.

Майже піввіку, практично відтоді, як у 1951 році було прийняте рішення перепрофілювати Дніпропетровський автозавод, що почав виробляти вантажівки моделі ЗІС, на серійний випуск ракет, цей колектив був за сімома печатями секретності. Та й сьогодні, коли він практично відкритий, ми ще дуже мало знаємо про його унікальну історію, що творилась у роки гострого військового протистояння СРСР і США, про його найвидатніших представників, до яких, поза всяким сумнівом, належить і Леонід Данилович Кучма - нинішній Президент Української держави.

Його президентська діяльність на виду у всіх. А ось більш як тридцятилітній шлях від конструктора-початківця КБ "Південне" до генерального директора ВО "Південмаш" залишався маловідомим нашій громадськості. Як бачить цей період сам Леонід Данилович? Що з тих років лишило найяскравіші спогади, найглибші сліди в його пам'яті? Про це він розповідає в бесіді з головним редактором газети "Урядовий кур'єр" Михайлом Сорокою.

Колектив редакції "Урядового кур'єра" і численні читачі газети щиро й сердечно вітають Леоніда Даниловича Кучму із славною віхою у його житті - 60-річчям з дня народження, зичать добра й щастя, міцного здоров'я, великих звершень в його багатогранній і многотрудній діяльності на благо нашого народу, в ім'я України.

З материнським благословінням

- Як Ви, Леоніде Даниловичу, стали студентом і чому обрали саме Дніпропетровський університет, адже Київ, і навіть Харків, не кажучи вже про Чернігів, були ближче до вашого рідного села на Новгород-Сіверщині?..

- Все пояснюється просто: в Дніпропетровську жили далекі родичі нашої сім'ї і їхній син навчався в одному з тамтешніх інститутів. Це й вплинуло на мій вибір. А на університеті я зупинився тому, що ще в школі більше мріяв і думав не про інженерну, а про вчительську професію. Як більшість дітей з глухих сіл, котрі мало що бачили в своєму житті і далі районного центру не виїздили, ми мріяли про майбутні професії, дивлячись переважно на тих, хто нас вчив у школі. Щоправда, випускники вузів не довго затримувалися у таких віддалених селах, як наше...

- Отже, Ви теж хотіли стати вчителем. Тоді чому з усіх факультетів Дніпропетровського університету обрали саме фізтех? Адже тоді вже було ясно, що випускникам фізтеху "світить" саме інженерна, а не педагогічна робота. Бо створювали цей суперфакультет (понад чотириста студентів на одному курсі!) для кадрового поповнення нового суворо засекреченого Південмашу і КБ "Південне".

- Це так. Але й у даному разі мій вибір саме фізтеху має просте пояснення. Коли я здавав документи в університет, мені зустрілися хлопці, пам'ятаю, серед них були Віктор Хазов та Борис Севернюк, які стали переконувати:

"Фізтех - це факультет особливий. По-перше, засекречений, по-друге, там цікаво навчатися, а по-третє, стипендію там платять з першого курсу, і немало - відразу 450 карбованців" (старими, до реформи 1961 року, грішми). І я подав заяву на фізтех...

- Де засекреченість, там і більша популярність. Як вдалося Вам, випускникові сільської школи, подолати конкурсний відбір і успішно скласти вступні екзамен? Адже, судячи з усього, сторонньої підтримки у вас тоді не було.

- Ні, звичайно. Але врахуйте, що в школі я навчався добре, був одним з найкращих учнів. І вступали тоді до вузів

більше за знаннями, аніж по знайомству. Хтось, безперечно, й тоді вступав, як сьогодні кажуть, "по блату". Але більшість - завдяки знанням. Я це можу підтвердити на прикладі моїх однокурсників: майже всі вони стали хорошими фахівцями, авторитетними на роботі людьми.

- Це була Ваша одна з перших самотужки взятих висот: хлопець із чернігівської глибинки стає студентом відомого в Україні університету і, крім того, престижного факультету.

- Так. На цей крок мене благословила моя мама. Вона мене весь час до нього підштовхувала, казала: "Із старших ніхто не вивчився, то хоч ти, менший, будеш освіченим". Вона буквально наполягала на моєму навчанні.

Складав я екзамени, не маючи паспорта. Паспортів тоді в селах не видавали, то було своєрідне "кріпосне право". Не вплинула і привезена з Дніпропетровського університету довідка про те, що я став студентом. Навіть важко уявити сьогодні, скільки поневірянь і принижень довелося пережити тоді, перш ніж я все-таки одержав паспорт, а з ним і право бути студентом, навчатись в університеті.

- Це був перший набір студентів фізтеху з орієнтацією на Південмаш і КБ "Південне"?

- Ні, до нас уже були випускники, які одержували направлення на цей ракетобудівний комплекс. Спочатку, щоб зняти гостроту кадрової проблеми, студентів брали на третій-четвертий курси з технічних вузів різних міст країни, в тому числі з Москви і Києва, а вже потім був налагоджений набір на фізтех з першого курсу.

- Але ж, крім студентів, мабуть, не менш гострою була й проблема викладачів. Передусім тих, які б мали знання у галузі ракетобудування.

- Цю проблему вдалося певною мірою розв'язати завдяки тому, що викладацьку роботу вели провідні спеціалісти КБ "Південне" і Південмашзаводу, як, скажімо, Ерік Кашанов, Володимир Кукушкін, В'ячеслав Ковтуненко та інші. Та й власний викладацький склад на факультеті був сильний. Починаючи з декана Ігоря Коська. Мені на перших курсах було навчатися набагато важче, ніж тим, хто прийшов до університету з міських шкіл. Йдеться не про рівень підготовки - він поступово зрівнявся, а про матеріальну підтримку. У мене її практично не було. Та й чим мені могла допомогти мати, яка працювала в колгоспі на трудовні, не одержуючи грошей. А, крім того, наше село далеко від Дніпропетровська, і я не міг, на відміну від багатьох інших студентів, часто бувати вдома і привозити хоча б кусень сала. Тому я постійно був напівголодним і, якщо чесно сказати, завжди хотів їсти. Бо за студентську стипендію треба було купувати не тільки їжу, а й що-небудь з одягу і взуття. І все-таки, як і для кожного, хто колись навчався у вузі, студентські роки були для мене чудовою, незабутньою порою.

У сусір'ї Янгеля

- Вам після закінчення університету не довелося займатись пошуком роботи, її спрямованість була визначена спеціалізацією фізтеху - ракетобудування. 1 робочі місця були поруч, у тому ж таки Дніпропетровську, за високим парканом, який відгороджував від міста величезну територію КБ "Південне" і Південмашу. Коли Ви одержали направлення в КБ і якими були Ваші перші враження від роботи в його колективі?

- У КБ "Південне" я прийшов у 1960-му. На той час колектив конструкторського бюро вже був відокремлений від заводу. Річ у тім, що спочатку, в 1951 році, конструкторське бюро було частиною заводу, його конструктори й технологи займалися серійним випуском ракет, розроблених у КБ Сергія Павловича Корольова. 1954 року було прийняте рішення створити самостійне КБ по розробці нових бойових ракет. Очолив його 42-річний Михайло Янгель, видатний конструктор, людина з блискучими організаторськими здібностями. Займаючись серійним виробництвом Р-5, перших радянських ракет з ядерними зарядами, колектив КБ поступово перейшов до власних розробок і вже 1958 року переконливо довів: янгелівська Р-12 за всіма основними характеристиками перевершує Р-5. Ракети, сконструйовані в КБ "Південне" і виготовлені в цехах Південмашзаводу, стали основою ракетно-ядерного щита Радянського Союзу. Коли вже згадувати історію КБ і заводу, то саме у їхніх колективах була створена міжконтинентальна ракета Р-1 потужніша у шістьдесяті роки СС-9 з розділними боеголовками, знаменита, перша у світі ракета з орбітальною головною частиною СС-12. Не було рівних у світі і могутньому бойовому комплексу, створеному у сімдесяті-вісімдесяті роки: я маю на увазі твердопаливну СС-24 і важку СС-18, яку на Заході назвали "Сатаною". Крім того, не можна не згадати і про кілька типів ракет-носіїв для освоєння космічного простору, передусім знамениті "Циклон" та "Зеніт", які мають унікальні технічні характеристики. Сотні космічних апаратів виносили на різновисокі космічні орбіти ракети, сконструйовані і зроблені в Дніпропетровську...

Ось у такий колектив прийшов я в тепер уже далекому 1960-му! Причому колектив там був справжній, з особливою атмосферою. Працювали всі з піднесенням, відчували безпосередню причетність до великої і священної справи - зміцнення обороноздатності країни. А тут ще у 1961-му політ у космос Юрія Гагаріна! Радість була невимовною.

У колективі КБ переважала молодь - середній його вік становив приблизно тридцять років. Це правда - основне поповнення надходило з фізтеху місцевого університету. Але не тільки звідти. Приходили до КБ випускники МАІ, МВТУ, Ленінградського військово-механічного, Казанського авіаційного, з українських вузів... І це була свідомо політика Головного конструктора. Михайло Янгель прагнув поєднати в КБ конструкторів різних шкіл: кожен повинен був принести свої ідеї, свій неповторний почерк і науково-технічний багаж. Творче поєднання цих шкіл перетворювалося на могутній сплав, давало вражаючі результати.

- Ви, Леоніде Даниловичу, згадали про середній вік працівників КБ. Вік, як то кажуть, комсомольський. З

Вашої біографії ми знаємо, що в шістдесяті роки Вас обрали секретарем комітету комсомолу. Чому саме Вас? Адже серед кількох тисяч комсомольців КБ, мабуть, не бракувало претендентів.

- Мені важко відповісти на це "чому". Думаю, що в житті багато, якщо не все, вирішує його величність випадок. Я в цьому переконаний. Я ніколи не прагнув зробити "комсомольську кар'єру" і взагалі якихось особливо високих завдань перед собою не ставив. І ніколи не озирався на всі боки: як умів, як розумів, так і робив. До речі, щодо комсомольської кар'єри... Після того, як я був обраний секретарем комітету комсомолу КБ, а в районі - начальником комсомольського прожектора, мною зацікавився перший секретар місцевого райкому партії м. Дніпропетровська Г. Щекотуров. Саме в той час наше КБ разом з корольовцями почало працювати над програмою стартів на Місяць.

- І Ви тоді були втаємничені в секрети цієї програми?

- Звичайно. Точніше кажучи, були до неї допущені. Так от, райком партії почав тиснути на мене, щоб я дав згоду стати першим секретарем райкому комсомолу. Я, як міг, відмовлявся. "Ну, що ж, не підеш - ми тебе виключимо з партії", - сказав мені Г. Щекотуров. "Не виключите, - відповів я йому. - Бо я безпартійний". "Як - безпартійний? - не повірив він. - Секретар комітету комсомолу такого КБ - і безпартійний? Не може бути".

Тоді на мене почали тиснути, аби я написав заяву про вступ до КПРС. Врятував мене від напосідань райкому партії Михайло Кузьмович Янгель: "Не потрібен тобі райком комсомолу. Давай я тебе сховаю". І відправив мене у складі групи з КБ "Південне" у підмосковні Підлипки, до корольовського КБ. Там я й перебував звітно - виборну комсомольську кампанію. А членом партії став трохи пізніше...

Бачите, в нашому колективі прийнято було все робити ґрунтовно, тому й громадські доручення виконувались відповідально і серйозно.

- Ви, Леоніде Даниловичу, з особливою шанобою і повагою згадуєте тут ім'я Михайла Кузьмовича Янгеля. Прикро про це казати, але кілька років тому в одній з московських газет ми прочитали висловлювання колишнього керівника іншої ракетобудівної фірми про те, що в "ракетній техніці Янгель був випадковою людиною"...

- Так може говорити або зовсім некомпетентна в ракетобудівній галузі, або заздрісна, упереджена щодо Михайла Кузьмовича людина. Янгель, повторюю, був видатним конструктором авіаційної і ракетної техніки - це він довів усім своїм життям і невтомною працею, починаючи з КБ авіаконструктора М. Полікарпова. Його неабиякий конструкторський талант і великі організаторські здібності були оцінені ще тоді, коли тридцятилітнього Михайла Янгеля призначили директором авіаційного заводу. Та, безперечно, найбільше, найяскравіше його талант розкрився й розкрився в очолюваному ним - аж до фатального (п'ятого!) інфаркту в жовтні 1971 року, в день його шістдесятиріччя, - конструкторському бюро.

У КБ "Південне" ми всі на нього молились, для всіх співробітників він був зразком для наслідування. Він і зовні був красивим, і внутрішня краса в ньому відчувалась. Він випромінював доброту, людяність, спокій і впевненість. Говорив упівголоса, але його всі чули. Він завжди виявляв готовність, причому не словесну, а конкретну, підтримати людину, прийти їй на допомогу саме тоді, коли вона її особливо потребує.

Не забути мені такого випадку. Приїхав я на відпочинок до Євпаторії, ідесь на третій день, після того як переграв у волейбол, виявили в мене перитоніт. Лікар, якого викликали до мене ввечері, не розібравшись, поставив неправильний діагноз... Можливо, і не вижив би я в тій ситуації, якби не Михайло Кузьмович Янгель. Він оперативно зв'язався з міністром охорони здоров'я і на літаку, що належав КБ, до Євпаторії терміново було доставлено кваліфікованого лікаря та необхідні медикаменти, що мене й урятувало. Тож хіба можна забути таку людину, як Михайло Кузьмович Янгель?

- Коли в колективі такий лідер, то й інші до нього підтягуються. КБ "Південне" виховало багато яскравих особистостей, котрі виявили себе не тільки в ракетобудуванні. Кого з цього сузір'я, крім М. К. Янгеля, ви хотіли б згадати?

- Команда у головного конструктора сформувалась талановита і дієздатна.

Василь Сергійович Будник. У різні роки він був заступником С. П. Корольова, згодом - М. К. Янгеля. Характер мав складний, важкий. Але й талант мав непересічний. І не тільки конструктора, а й ученого.

Микола Федорович Герасюта. Теж яскрава особистість. Він залишив глибокий слід і в науці, і в ракетно-космічній техніці. Добра душа, щира людина.

Володимир Федорович Уткін. Людина неговірка, завжди серйозна, зібрана. Талановитий конструктор і організатор творчого процесу. Не всі його вчинки, свого часу сприймалися в КБ, особливо молодими керівниками - їм хотілося негайних і рішучіших дій. Але сьогодні, з відстані років, слід відзначити правильність і точність багатьох прийнятих ним в екстремальних ситуаціях рішень. Яскравими творчими досягненнями відзначений у колективі КБ трудовий шлях Віктора Грачова, Михайла Галаса. Юрія Сметаніна, Йосипа Ігдалова.

Юрій Павлович Семенов і Борис Іванович Губанов, виріши як творчі особистості й керівники в колективі КБ "Південне", нині самі стали визначними організаторами великих проектно-конструкторських і виробничих колективів.

Серед молоді тоді плеяди виділялися Ерік Кашанов і Володимир Кукушкін. Без перебільшення, видатним організатором ракетного виробництва і життя велетенського колективу Південмашу був його багаторічний генеральний директор Олександр Максимович Макаров. Його естафету гідно продовжують у сьогоднішніх важких умовах нинішній генеральний директор Юрій Сергійович Алексєєв та генеральний конструктор КБ "Південне" Станіслав Миколайович Конюхов. Я б міг назвати ще багато імен, які увійшли в історію не тільки КБ "Південне" і Південного машинобудівного заводу, а й нашої держави. Від ракет, які стартують у небо, слід швидко розвіюється, а слід, залишений працею і талантом цих людей, - довговічний і значний.

- Ви образно сказали про слід від стартуючих ракет. Хто-хто, а Ви не раз могли зблизька на космодромах і полігонах спостерігати, як багатотонна ракета виривається з полум'я й диму і долає земне тяжіння. Погодьтеся, що в цій розмові ми не могли не торкнутися теми Ваших відряджень на стартові майданчики. Скільки їх було у Вашому житті і що з них запам'яталося найбільше?

- Якимось я й справді спробував підрахувати, скільки часу провів на космодромах і полігонах. Вийшло, що років десять. Цифра, отже, промовиста. Особливо часто доводилось виїздити на пуски тоді, коли став першим заступником генерального конструктора. У генерального завдань було більше, тому пуски доручали мені. Кожен з них - це не тільки виснажлива робота, а й велике хвилювання, неабияке нервово напруження. Ситуації виникали різні, в тому числі й екстремальні, відповідальність доводилось брати на себе і рішення приймати невідкладні.

Одна з таких нештатних ситуацій виникла під час пуску, що припав на вихідні дні. Спробував додзвонитись до Дніпропетровська, але ні в КБ, ні в квартирах, ні на дачах потрібних людей не знайшов. Довелося приймати рішення самому: дозволити пуск. Потім, коли ми вийшли з укриття, побачена картина нас вразила: один рукав не відстикувався і багатотонний установлювач зігнуло, як іграшку. Але - диво: ракета стартувала благополучно.

- У середині 80-х років на ґрунті нового мислення почалась горбачовська перебудова. Вас, Леоніде Даниловичу, вона торкнулась найбезпосереднішим чином, адже восени 1986-го ви стали генеральним директором Південного машинобудівного заводу. КБ "Південне" і ПМЗ хоч і мали одну територію і спільні науково-технічні, конструкторські і виробничі завдання, все-таки залишались окремими колективами. Та одна річ - перший заступник генерального конструктора КБ, інша - генеральний директор такого індустріального велета, як Південмаш.

- Ви правильно сказали: КБ і завод були об'єднані не тільки одним "парканом", однією територією, а й спільними завданнями: в КБ ракети "придумувались", а в цехах заводу - матеріалізовувались. Причому здійснювалось все це у тісній кооперації. Нас об'єднувала одна серйозна і відповідальна справа. Але, звичайно, перехід з кабінету першого зама генерального конструктора в кабінет генерального директора велетенського заводу - річ не проста. Тим більше в пору, коли починалась горбачовська перебудова.

- Одним з перших проявів нового мислення були тоді вибори керівників - різних рангів, рівнів і сфер - на альтернативній основі. Якщо не помиляємось. Вас теж не призначали, а обирали? Як все це відбувалося?

- Враховуючи значущість Південмашу, на збори у Дніпропетровськ прибула ціла група високопоставлених керівників з Москви і Києва: Олег Бакланов - міністр загального машинобудування, Олег Беляков - керівник оборонного відділу ЦК КПРС, Юрій Маслюков - заступник Голови Ради Міністрів СРСР, голова Військово-промислової комісії, Василь Крючков - секретар ЦК Компартії України, Володимир Горбулін - зав. сектором ЦК Компартії України. До них, пам'ятаю, ще приєднався Віктор Бойко - перший секретар Дніпропетровського обкому партії. Більшість з них, крім двох, відстоювала кандидатуру іншого претендента. Але тут стався саме той випадок, коли "маси" не підтримали начальства, не зважили на настійливі рекомендації "згори". 90 відсотків членів парткому і начальників цехів проголосували за те, щоб генеральним директором був я. Це стало для багатьох повною несподіванкою...

- Отже, перемогла демократія, а не команда з високих кабінетів. Та, як відомо, одним з нововведень М. Горбачова і його радників були не тільки демократичні вибори керівників, а й політика відкритих дверей, наслідком якої стала конверсія військово-промислового комплексу. Дніпропетровський Південмаш, як і інші аналогічні підприємства, з цілком благополучного, високостабільного життя потрапив у смугу важких випробувань, майже "космічних перевантажень". Хіба можна було тоді позаздрити молодому директорові?

- Заздрити й справді було нічому. До того завод і КБ не знали жодних проблем з постачанням матеріалів і комплектуючих, а тим більше фінансуванням. Виконувались практично всі наші заявки, прохання й вимоги. А тут - екстремальна ситуація виникала одна за одною. А головне, щоб вижити за нових умов, потрібно було швидко й рішуче переорієнтуватися на випуск цілком нової, "земної" продукції, далекої від потреб оборонки й космосу.

Конверсія конверсією, але й виробництво ракетно-космічної техніки ми не збиралися припиняти. "Холодна війна" поступово відходила в минуле, але ж ракети здатні служити не тільки військовим цілям. Без них неможливе космічне телебачення, міжконтинентальний телефонний зв'язок, дослідження ресурсів суші і Світового океану, космічного простору, прогнозування погоди і ще багато напрямів і сфер, без яких не уявити життя людини сьогодні, а тим більше в майбутньому. І конструкторське бюро, і завод нагромадили величезний досвід у створенні ракет-носіїв і космічних апаратів. Тож у період мого директорства, а воно справді збіглося із смугою нелегких випробувань, ми намагались, з одного боку, враховувати нові реалії життя і переорієнтувати частину виробництва на нові види цивільної продукції, з другого - розвивати й удосконалювати ракетно-космічну техніку. Не все із задуманого нам тоді вдалося здійснити. Але час показав, що стратегічно й тактично ми тоді діяли загалом

правильно.

"У завтрашній день України я дивлюсь з оптимізмом"

- Тема нашої з Вами бесіди - дніпропетровський період Вашого життя. Але нам хотілося хоча б у заключній частині розмови вийти за ці тематичні рамки. Скажіть, будь ласка, коли було легше приймати рішення і діяти - в екстремальних умовах Байконура чи в кріслі глави держави?

- Перш ніж приймати серйозні рішення, потрібно добре все продумати, і насамперед те, якими можуть бути наслідки. Одне слово, прийняття відповідальних рішень - справа нелегка, незалежно від того, де ти їх приймаєш - в екстремальних умовах ракетних пусків чи в кабінеті Президента. Хоча, звичайно, в другому випадку міра відповідальності незрівнянно вища. Як і ціна прийнятих рішень. Там, на Байконурі, поріг відповідальності все-таки був нижчим. А тут ти відповідальний за 50-мільйонне населення країни, за всю державу.

- Чотири роки тому Ви проголосили і обгрунтували курс на реформи, зокрема на ринкові перетворення. Якби, уявімо собі, можна було повернутися у жовтень 1994-го, які б корективи у президентську програму реформ внесли Ви з огляду на чотирирічний досвід?

- Я б повторив практично все те, що було сказано мною в доповіді, з якою я виступив у парламенті в жовтні 1994 року. Повторив би майже один до одного. Цей курс, на моє глибоке переконання, був і залишається правильним, він відповідає корінним інтересам нашого суспільства і служить кращому майбутньому України. Завдяки його здійсненню наша економіка нині далеко не та, що була чотири роки тому.

Назву лише кілька очевидних і переконливих результатів його реалізації. По-перше, завершується формування базових атрибутів національної економіки - фінансової, грошової, платіжної, валютної, митної та інших систем. По-друге, вдалося забезпечити перехід до реформування відносин власності. Приватизовано близько 50 тисяч підприємств, завершено малу приватизацію. Нині на недержавний сектор припадає більше половини загального обсягу промислового виробництва. В основному завершено роздержавлення земель.

До етапних віх у здійсненні проголошеного восени 1994 р. курсу слід віднести успішне проведення грошової реформи, подолання рекордної за світовими мірками гіперінфляції, валютну стабілізацію і забезпечення конвертованості національної грошової одиниці.

Наша економіка стає дедалі відкритішою. За останні чотири роки обсяг експорту товару зріс у 1,6 раза. Минулого року було вперше досягнуто позитивного сальдо зовнішньоторговельного обороту. Особливо важливо те, що практично зупинено падіння валового внутрішнього продукту. Почав зростати обсяг промислової продукції. Триває зниження інфляції. У межах визначеного валютного коридору утримується валютний курс.

Повторюю, позитивні зміни очевидні. Звичайно, відбуваються вони не так швидко, як би нам того хотілося.

Отже, курс, я вважаю, був обраний правильно. А от механізм перетворення в життя його програмних цілей вимагає серйозних коректив. І особливо важливо - підбір для цього необхідних виконавців. Сьогодні, звичайно, вже не та ситуація, що була на початку дев'яностих. Коли я став прем'єром, то, пам'ятаю, було проблемою навіть пошук кваліфікованого перекладача з української на англійську (і навпаки). Змушені тоді були користуватися перекладами з англійської на російську. Тепер же з цим жодної проблеми. З'явилась нова генерація, прийшли молоді люди, які й іноземні мови добре знають, і в бізнесовому світі вільно орієнтуються. Є вони і в новому парламенті, причому вибороли депутатські мандати переважно власними силами і коштом. Та однак ми ще відчуваємо гостру, колосальну нестачу кадрів, передусім представників середнього класу, які б узяли на свої плечі основний тягар ринкових реформ і були в них особисто зацікавлені.

- Якою бачите Ви - як Президент і громадянин - найближчу і віддалену перспективу України? Які соціально-економічні й політичні шляхи у наступне століття їй слід обирати?

- Це великі й складні питання. Спробую відповісти коротко. У нас є два шляхи: або все-таки стати справді європейською країною, спрямувавши на це всі сили і дії, або ми будемо відкинуті назад і опинимось на узбіччі історичного процесу. І вибір цей маємо зробити тільки ми самі. І вийти на магістралі людського поступу ми маємо власними силами, не сподіваючись на чийсь філантропізм чи "пролетарську солідарність". Ніхто - ані Росія, ні США, ані жодна інша країна - не дасть нам безплатно газ або ж нафту і ніхто не вирощуватиме за нас хліб на наших благодатних чорноземах. Усе це як нині, так і в майбутньому ми повинні робити самі.

- Ми знаємо Вас, Леоніде Даниловичу, передусім як прагматика, як людину, котра пройшла великий і складний життєвий шлях - з напівсирітського дитинства через університетські аудиторії, байконурські старту до космічних орбіт, через директорські випробування і нелегке прем'єрство - до найвищого у державі президентського поста, орієнтуючись передусім на власні знання і сили та на підтримку Ваших численних однодумців. Тож, як прагматик і реаліст, чи належите Ви до оптимістів у оцінці майбутнього України?

- Так, я оптимістично оцінюю перспективи Української держави. Я переконаний у тому, що її чекає краща, світла доля. Іншою вона не може бути у такого талановитого народу, як наш, і в такої щедрої землі, як українська.

Урядовий кур'єр. - 1998. - 8 серпня. - С. 1, 3-4.